

ВІДЗИВ

офіційного опонента

доктора педагогічних наук, професора Інни Петрівни Яшук
на дисертаційне дослідження Єршової Людмили Михайлівни
«Трансформація виховного ідеалу у вітчизняній педагогічній теорії і
практиці (XIX – початок XX століття)»,
подане на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за
спеціальністю 13.00.01 – «загальна педагогіка та історія педагогіки»

Актуальність теми дослідження

У вітчизняній педагогічній науці проблема мети виховання та виховного ідеалу завжди належала до першочергових аспектів процесу виховання особистості. У багатьох освітніх законах традиційно наголошувалося на важливості формування гармонійно розвиненої, високоосвіченої, соціально активної особистості. Однак варто визнати, що роки незалежності України відзначені переважанням формального ставлення держави до роз'яснення суспільству аксіоматичного зв'язку між метою виховання громадян і якістю життя країни. Суспільним верствам України так і не було запропоновано загального об'єднуючого виховного ідеалу, сучасні інститути державної влади не стали за цей час взірцем поведінки для громадян, а представники політичної еліти не сприймаються народом у ролі референтних осіб. Науковці попереджали, що ціннісно дезорієнтована особистість займає пасивну позицію, не здійснюючи критичної оцінки себе й свого оточення, легко піддається ідеологічним впливам. Тобто без об'єднуючої системи цінностей, без спільного й визнаного усіма громадянами ідеалу у кращому випадку суспільство отримує «пересічну» або «середню» людину, а в гіршому – особистість пасивну, байдужу або орієнтовану на «антиідеали», тобто таку, що стає основним суб'єктом духовної кризи суспільства. Уже в 2003 р. це змушений був підтвердити й український парламент, який визнав наявність у суспільстві гострої кризи цінностей. Відтак антидержавницький та корупційний тип мислення став виявлятися у багатьох представників влади й народу, з'явилися масові аксіологічні відхилення у поведженні значної частини людей та стали поширюватися гібридні ентропічні ідеали, в яких важливими людськими цінностями маскувалися і прикривалися антицінності (хабарництво – вдячність, здирництво – добродійність, підлабузництво – доброзичливість тощо). Попри це, всі заходи боротьби з системною ціннісною кризою залишалися формальними. Водночас політичні еліти в боротьбі за владу поглибили розкол суспільства, використовуючи його відмінні регіональні (зокрема, західні і східні) цінності. Це призвело українське суспільство до кривавого конфлікту цінностей та ідеалів, поставивши країну перед проблемою збереження її державності. Відтак актуальність здійсненого Єршовою Л.М. дослідження, що є спробою об'єктивного історико-педагогічного аналізу причин і наслідків трансформації вітчизняних виховних ідеалів, сумнівів не викликає.

Слід зазначити, що тема рецензованого дисертаційного дослідження відповідає комплексній науково-дослідній темі кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка «Становлення та розвиток освіти та виховання в різні історичні періоди» (державний реєстраційний номер 0110U002112).

Наголосимо також, що важливість формування всебічно розвиненої людини як особистості, здатної до етично відповідальної участі у житті суспільства, підкреслюється у проекті нового закону «Про освіту», до широкого обговорення якого запрошує фахівців Міністерство освіти й науки України. Уже в його преамбулі акцентовано увагу на тому, що саме за таким зразком виховані й освічені громадяни здатні забезпечити сталий розвиток суспільства й держави. З огляду на це, отримані Єршовою Л.М. результати можуть слугувати історичним фундаментом для обґрунтування освіченості й соціальної активності та відповідальності як неодмінних чеснот українського народу, що були важливими складовими змісту вітчизняного виховного ідеалу від часів Київської Русі й до сьогодення.

Враховуючи вищевикладене, можна стверджувати, що дисертаційне дослідження Л. М. Єршової, присвячене аналізу причин і наслідків трансформації вітчизняного виховного ідеалу в найбільш тяжкий для українського народу період бездержавності у складі Російської імперії, що мав багато руйнівних наслідків, безперечно, є своєчасним і актуальним.

Наукова новизна одержаних результатів

Наукова новизна отриманих результатів представлена в дослідженні на кількох основних рівнях: Єршова Л.М. зазначає найбільш істотні результати, що в дисертації були представлені вперше, а також характеризує аспекти проблеми, що були нею вдосконалені, набули подальшого розвитку й уточнені. Зокрема, дисертанткою уперше здійснено комплексне й системне вивчення трансформації виховного ідеалу підросійської України XIX – початку XX ст.; охарактеризовано чотири основні значення понять «виховний ідеал» і «трансформація» як ключових термінів даного історико-педагогічного дослідження; обґрунтовано доцільність застосування міждисциплінарного підходу до аналізу проблеми вітчизняного виховного ідеалу в зазначений період; виокремлено етапи його еволюції, тенденції, напрями, детермінанти і принципи розвитку; проаналізовано системи християнських, станових, гендерних і національних ідеалів досліджуваного часопростору; виділено основні етапи трансформації ідеалу виховання в освітньому законодавстві, освітній теорії і практиці сучасної України. Наукова новизна інших рівнів (с. 20 дисертації) сформульована логічно, обґрунтовано й достатньо повно.

Ступінь обґрунтованості сформульованих у дисертації наукових положень, висновків і рекомендацій

На основі аналізу змісту докторської дисертації Л. М. Єршової нами зроблено висновок про те, що сформульовані в роботі основні положення характеризуються належною обґрунтованістю. Це зумовлено застосуванням багаторівневого підходу до визначення методологічних засад дослідження,

які охарактеризовано на загальнофілософському, загальнонауковому й конкретно-науковому рівнях, та використанням міждисциплінарного підходу до вивчення досліджуваної проблеми, що інтегрував методологічний інструментарій культурологічного, психолого-соціологічного, історико-соціологічного, історико-філологічного, наративного та гендерного підходів.

Обґрунтування методологічних засад (с. 43–60) позбавлене формальності й на кожному конкретному рівні дозволяє виокремити найважливіші теорії, проаналізувати найбільш дотичні до предмету дослідження закони й закономірності, категорії й поняття та здійснити їх адаптацію до історико-педагогічного пошуку. Завдяки цьому охарактеризовані, наприклад, на загальнофілософському рівні відомі наукові напрями постають як безпосереднє джерело розуміння історико-педагогічного феномену «виховний ідеал» та особливостей його трансформації. Зокрема, аналіз досягнень екзистенціалізму дозволив виокремити й охарактеризувати специфічні екзистенціальні образи людини як унікальної духовної істоти, наділеної внутрішньою свободою, здатної до вибору власної долі, спроможної усвідомлювати вищі ідеали і прагнути наближення до них. Серед них – ідеали «лицаря віри» і «трагічного героя» С. К'єркегора, «надлюдина» Ф. Ніцше, ідеал вільної і відповідальної за свій вибір людини В. Франкла, Ш. Бюлер, К. Ясперса, А. Маслоу та низки вітчизняних християнських педагогів ХІХ – початку ХХ ст. – П. Ліницького, О. Новицького, М. Олесницького, П. Юркевича та інших. Так само предметно охарактеризовано філософські напрями прагматизму, неотомізму, неопозитивізму (с. 46–48).

Варто відзначити й те, що трансформація виховного ідеалу проаналізована також із урахуванням логіки будови відомих моделей історії (метапатернів). Наприклад, циклічна модель дає уявлення про «добу богів», «добу героїв» і «добу людей» Дж. Віко; пояснює залежність «зрілості» виховних ідеалів від біологічних ритмів культури за теорією О. Шпенглера та віку цивілізації за теорією А. Тойнбі. Аналіз лінійної моделі сприяв виокремленню ідеалу «освіченого монарха», охарактеризованого Вольтером, виховного ідеалу джентельмена, розробленого Дж. Локком, та сприяв вивченню історії ідей «освіченого абсолютизму» й «суспільного договору» в період царювання Катерини ІІ, Олександра І та Олександра ІІ.

Цікаво проаналізовано сучасну постмодерністську концепцію виховного ідеалу, що є історико-педагогічною інтепретацією розробленого Ж. Дельозом метапатерну «різоми» (с. 52–54).

Науковий інструментарій загальнонаукового й конкретно-наукового рівнів, обґрунтований на с. 54–60 дисертації, активно використовується дисертанткою для обґрунтування логіки викладення змісту різних аспектів дослідження. Наприклад, зазначається, що систематизацію джерел здійснено на основі структурно-хронологічного підходу, який враховує проблематику, цілі й завдання кожного з напрямів дослідження виховного ідеалу як історико-педагогічного явища на різних етапах його розвитку (с. 96). Застосування міждисциплінарного підходу до аналізу праць в галузі

методології історії педагогіки (с. 99, 102–103 та ін.) дисертантка пояснює науковою пограничністю складових виховного ідеалу особистості (сенси і мета життя, цілі й спрямованість діяльності, цінності й чесноти тощо), що є предметом дослідження не лише історії педагогіки, але й багатьох інших наук (філософії, історії, політології, соціальної педагогіки, культурології, літературознавства тощо). Аналіз трансформації виховного ідеалу в еґо-документах України ХІХ – початку ХХ ст., як зазначено на с. 197, здійснено в роботі з урахуванням вимог герменевтичного, культурологічного та цивілізаційного підходів. У вивченні впливу різних місій і конфесій на формування християнського виховного ідеалу України дисертантка пропонує виходити з доцільності поєднання історико-хронологічного, історико-соціологічного та гендерного підходів (с. 258) і т.п.

На нашу думку, рецензованому дослідженню притаманна фундаментальність, підтвердженням чого є: вихід за визначені дисертацією хронологічні межі і звернення до аналізу оповідальних і дидактичних джерел з часів Київської Русі до сьогодення, значний обсяг джерельної бази та ретельний аналіз історіографії проблеми, обґрунтованість сформульованих висновків та об'єктивне збереження їх актуальності у майбутньому, визначене складністю практичних проблем виховання особистості в сучасних вітчизняних реаліях.

Оцінка змісту та завершеності дисертації

Ознайомлення з дисертаційною роботою Л. М. Єршової «Трансформація виховного ідеалу у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (ХІХ – початок ХХ століття)» дозволяє зробити висновок про те, що структура дисертації відповідає заявленим у авторефераті (с. 6) концептуальним засадам дослідження, логічно розкриває суть і міждисциплінарний характер основних його концептів (культурологічного, психолого-соціологічного, історико-соціологічного, історико-педагогічного, прогностичного), визначається метою й завданнями дослідження, складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 609 сторінок, з яких 400 – основного тексту, що засвідчує відповідність роботи технічним вимогам до докторських дисертацій у галузі суспільних і гуманітарних наук. Робота написана літературною українською мовою науковим і зручним для сприйняття стилем.

У «Вступі» обґрунтовано актуальність дослідження; визначено його мету й завдання, об'єкт, предмет, теоретико-методологічну основу, хронологічні й територіальні межі; проаналізовано джерельну базу; розкрито наукову новизну і практичне значення; подано інформацію про апробацію результатів, публікації і структуру роботи.

Перший розділ дисертації присвячений обґрунтуванню *теорії й методології* проблеми формування виховного ідеалу в Україні у ХІХ – на початку ХХ століття. Зокрема дисертанткою охарактеризовано теоретико-методологічні засади аналізу виховного ідеалу як історико-педагогічного феномена (підрозділ 1.1), доведено міждисциплінарність проблеми

трансформації виховного ідеалу на території підросійської України в зазначений період (1.2), проаналізовано історіографію та джерела дослідження (1.3).

У другому розділі здійснено історико-педагогічний аналіз трансформації виховного ідеалу у вітчизняній *педагогічній теорії* (XIX – початок XX ст.). Окрему увагу приділено процесу становлення виховного ідеалу у вітчизняних педагогічних теоріях XI–XVIII ст., що сприяло кращому розумінню наступних його трансформацій, усвідомленню причин і наслідків виникнення негативних змін в його змісті, дієвості та спрямованості. У даному розділі здійснено також ретельний аналіз розвитку виховного ідеалу у педагогічній теорії XIX – початку XX ст., а саме: творчості християнських педагогів (підрозділ 2.2), спадщині світських педагогів (підрозділ 2.3.) та еґо-документах вітчизняної інтелектуальної еліти (підрозділ 2.4.).

У третьому розділі відображено особливості динаміки виховного ідеалу в *освітній практиці* підросійської України (XIX – початок XX ст.). У підрозділі 3.1. здійснено аналіз еволюції *загальнодержавного* виховного ідеалу в системі освіти Російської імперії в межах Київського, Одеського і Харківського навчальних округів, висвітлено умови його запровадження, причини й наслідки трансформації. У підрозділ 3.2. охарактеризовано трансформацію *християнського* виховного ідеалу у діяльності релігійних місій і конфесій підросійської України, виділено етапи його становлення, виявлено гендерні особливості, зазначено основні трансформації, серед яких – зниження дієвості українсько-православного ідеалу й активізація польсько-католицького, витіснення національного ідеалу на марґінес системи виховних ідеалів регіону, закріплення російсько-православної домінанти у змісті офіційно визнаного виховного ідеалу. У підрозділ 3.3. відображено особливості відродження *національних* виховних ідеалів в освітньо-виховній та просвітницькій діяльності громадських об'єднань і політичних організацій підросійської України XIX – поч. XX ст. Визначено стадії відродження національних виховних ідеалів (активація національної пам'яті, формування національної свідомості, зростання національної активності), охарактеризовано систему національних виховних ідеалів, що функціонувала на території підросійської України, виділено найбільш яскраві її компоненти й ідеалоутворюючі образи.

Четвертий розділ присвячено аналізу перспектив упровадження досвіду формування виховного ідеалу в теорію і практику сучасної системи освіти в Україні. У підрозділ 4.1 дисертантка охарактеризувала особливості представлення категорії «виховний ідеал» у нормативно-правовому полі сфери освіти (1991–2015), виділила чотири основні етапи його трансформації в сучасному українському суспільстві (підрозділ 4.1). У підрозділі 4.2. здійснено аналіз проблеми формування референтної особистості в сучасній педагогічній теорії (охарактеризовано основні імперативи виховного ідеалу, обґрунтовано його характеристики й умови існування, виявлено основні функції, проаналізовано різні підходи до класифікації) та простежено за особливостями його реалізації у вітчизняній освітній практиці (зокрема у

змісті дошкільної, шкільної й вищої освіти). У підрозділі 4.3. автором здійснено прогностичне обґрунтування використання історико-педагогічного досвіду формування виховного ідеалу в національній системі освіти сучасної України на кількох основних рівнях: загальнодержавному, галузевих міністерств, конкретних освітніх закладів та неурядових організацій.

Усі розділи дослідження завершуються висновками, які відображають основну проблематику кожного з підрозділів.

Представлені в дисертації загальні висновки відповідають поставленій меті і сформульованим завданням, відзначаються логічністю й лаконічністю викладу, висвітлюються усі найважливіші результати дослідження. Достовірність запропонованих висновків визначається: багатою джерельною базою (1060 позицій, з яких 182 архівних джерела) та якісним її аналізом (с. 96–123), 49 додатками, розміщеними на 98 сторінках, належною апробацією результатів дослідження (с. 21–23).

Здійснена оцінка змісту докторської дисертації Людмили Михайлівни Єршової «Трансформація виховного ідеалу у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (XIX – початок XX століття)» засвідчує досягнення сформульованої в дослідженні мети (цілісно й системно проаналізувати трансформацію основних імперативів виховного ідеалу на території підросійської України XIX – початку XX ст. та окреслити перспективи впровадження історико-педагогічного досвіду його формування в сучасній системі освіти) та дозволяє вважати рецензовану дисертацію завершеною науковою кваліфікаційною працею.

Значення одержаних результатів для науки й практики та рекомендації щодо їх можливого використання

Отримані у процесі дослідження результати можуть бути застосовані у двох сферах: власне науковій та навчально-методичній. Представлені в дослідженні висновки можуть стати теоретико-методологічною матрицею для подальших наукових студій виховного ідеалу в різних регіонах України та на інших історичних етапах її розвитку. Зібрані архівні матеріали та отримані на основі їх аналізу висновки можна використовувати у вищих навчальних закладах для розробки навчальних курсів і спецкурсів з історії педагогіки та історії соціальної педагогіки, у процесі розробки методичних рекомендацій для організації виховної й позашкільної роботи зі шкільною і студентською молоддю. Отримані у процесі дослідження трансформації виховного ідеалу висновки можуть бути спроектовані на формування сучасного толерантного полікультурного складно структурованого соціального середовища, здатного забезпечити сприятливі умови для гармонійного виховання особистості кожного громадянина сучасної України з урахуванням його національних потреб та ідеологічних переконань.

Повнота викладення наукових положень, висновків і рекомендацій дисертації в опублікованих працях

Аналіз дисертаційного дослідження дозволяє стверджувати, що основні результати кожного з розділів дисертації висвітлені в монографії та 45 одноосібних публікаціях, з них 21 стаття опублікована в провідних фахових

наукових виданнях, 4 – в іноземних. Основні положення й висновки першого розділу представлені у 17 публікаціях автора, другого – у 13-ти, третього – в 11-ти, четвертого – у 10-ти. Уточнимо, що найголовніші висновки кожного з розділів представлені в іноземних і фахових публікаціях (с. 126, 228, 322, 384). Кількість і обсяг публікацій, у яких відображені основні результати дослідження, відповідають вимогам п. 12 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» та сучасним вимогам щодо кількості та обсягу наукових публікацій основного змісту докторської дисертації.

Основні результати дослідження активно висвітлювалися на міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових і науково-практичних конференціях, круглих столах, педагогічних читаннях (с. 21–23 дисертації). Усього опубліковано 20 праць апробаційного характеру й таких, що додатково відображають наукові результати дослідження (с. 38–40 автореферату).

Узагальнюючий аналіз публікацій Єршової Л.М. засвідчує, що всі вони є одноосібними, повною мірою відображають усі аспекти вивчення трансформації виховного ідеалу у вітчизняній педагогічній теорії і практиці ХІХ – початку ХХ століття, а їх кількість і обсяг є достатніми для забезпечення належної апробації основних результатів дисертації на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук.

Відповідність змісту автореферату основним положенням дисертації

Порівняння змісту дисертації та автореферату засвідчують ідентичність їх структури, основних положень і висновків. За структурою та змістом автореферат дисертації відповідає новим вимогам, розробленим на основі ДСТУ 3008-95 «Документи. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення».

Дискусійні положення та зауваження

Дисертація Л. М. Єршової торкається дуже важливого аспекту суспільного виховання – трансформації виховного ідеалу особистості. На різних етапах розвитку суспільства цей процес обтяжений багатьма суперечностями і проблемами, аналіз яких, безперечно, спонукає до обговорень і дискусій. Тому логічно, що аналіз винесених на захист основних положень і висновків, попри їх ґрунтовність, безперечне теоретичне і практичне значення, цілком об'єктивно детермінував низку запитань, зауважень і рекомендацій, які хотілося б озвучити:

1. У роботі значну увагу приділено обґрунтуванню геокультурного підходу до вивчення вітчизняного виховного ідеалу. Дослідниця відзначає структурологічну спорідненість «геосистеми» та «системи виховних ідеалів» й виокремлює їх спільні структурні характеристики: багатофакторність розвитку, системоформуючу роль антропогенного фактору, геопсихологічну зумовленість, часову багатовимірність розвитку системи, динамізм і мінливість, особливий тип просторово-часових внутрішніх та зовнішніх зв'язків, підвищений рівень диференціації, дискретність, контрастність, мінливість територіальної структури, умовність меж тощо. (с. 62). Проте

розгорнуто охарактеризовано в тексті лише перші три (с. 62-67). На нашу думку, було б доцільно хоч коротко пояснити суть решти. Крім того, всі ці характеристики є новаторським поглядом на властивості функціонування системи національних виховних ідеалів, які можна було винести у висновки.

2. Становий принцип побудови суспільства й системи освіти XIX – початку XX століття представляється в історико-педагогічній науці здебільшого як до певної міри негативний фактор процесу розвитку особистості. Водночас у дослідженні особливостей формування виховного ідеалу міщанського стану (с. 81–87) дослідниця приводить чимало прикладів позитивних трансформацій виховного ідеалу, зокрема почесних громадян і купців, зумовлених особливостями функціонування певної верстви. Хотілося б знати, чи застосовувався цей позитивний досвід у сучасному українському суспільстві? Чи може дисертант пояснити відмінності між описаним у роботі і сучасним інститутом почесних громадян?

3. У першому розділі дисертантка, аналізуючи гендерний і статево-рольовий підходи, зазначає, що статево-рольовий підхід, покладений в основу функціонування усієї системи освіти й виховання Російської імперії, доцільно розглядати як об'єкт історико-педагогічного дослідження, для вивчення якого варто застосовувати підхід гендерний (с. 95). Це мало сприяти критичному осмисленню тогочасної системи гендерних виховних ідеалів, її детермінант і пролонгованих у сучасність наслідків. Однак у тексті дисертації ці детермінанти й наслідки не виокремлені. Тому хотілося б дізнатися чи досліджувала їх докторантка і які саме результати отримала?

4. Деякі включені до додатків таблиці і схеми (додатки: А.1, А. 2., А.3.1., А.3.3, А.3.7, Б.1, Б.3), на нашу думку, доцільніше було використати в тексті для унаочнення сформульованих висновків.

Загальний висновок

Подана до захисту докторська дисертація Л. М. Єршової «Трансформація виховного ідеалу у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (XIX – початок XX століття)» відповідає вимогам до докторських дисертацій (п.п. 9, 10, 12, 13 постанови Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. «Про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника»), є актуальним, самостійним, ґрунтовним, завершеним дослідженням, що пройшло належну апробацію. Його результати мають вагомe значення для розвитку вітчизняної історико-педагогічної науки та освітньої практики. На підставі цього рекомендуємо спеціалізованій вченій раді Житомирського державного університету ім. І. Я. Франка присвоїти Людмилі Михайлівні Єршовій науковий ступінь доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – «загальна педагогіка та історія педагогіки».